

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2017; 1(190): 28-35

УДК 336.1

331.108.2:331.101.32

JEL Classification: H3, N1

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2017/190-1/4>

Ю. Петленко, канд. екон. наук, доц.,
Є. Милованова, економіст

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

В статті досліджено походження та сутність фіскальної політики держави, розглянуто її види та механізм реалізації на різних стадіях економічного циклу. Охарактеризовано основні типи фіскальної політики України протягом 1991-2015 років на різних фазах економічного циклу.

Ключові слова: фіскальна політика, податки, витрати бюджету, трансферти, економічний цикл.

Постановка проблеми. В умовах тривалої трансформації економіки України проблема формування та реалізації ефективної фіскальної політики набуває особливого значення. Ефективна фіскальна політика держави, з одного боку, покликана визначити оптимальний податковий тиск на платників податків, при цьому забезпечити максимальну дохідність бюджетів усіх рівнів, а з іншого – формування ефективної фіскальної політики повинно стати дієвим важелем зниження негативних проявів циклічних коливань та економічних криз. У цьому зв'язку виникає потреба теоретичного обґрунтування концептуальних засад фіскальної політики для виокремлення факторів, які безпосередньо впливають на фіскальну політику держави, і дозволяють своєчасно здійснювати оцінку її ефективності, як на сучасному етапі розвитку так і при прогнозуванні середньострокових перспектив розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До числа основоположних робіт, присвячених проблемам фіскальної політики, варто віднести праці таких економістів як: Дж.М. Кейнса [1], П.А. Самуельсона [2], А.Лаффера і Дж. Сеймура [3], М.Фрідмена [4], Дж.Б'юкенена [5], Дж.Стігліца [6]. Серед найбільш цитованих останніх робіт, за версією Google Scholar, що відносяться до досліджуваного у даній роботі питання, виділимо праці професора Каліфорнійського університету Берклі – Алана Дж. Ауербаха, у спів авторстві з Лоуренс Котлікофф [7] де розглядаються динамічні аспекти фіскальної політики, як-то вплив фіскального тиску на: фіскальну консолідацію; економічне зростання, довгострокові очікування і поточні результати; рівномірність розподілу відповідальності між різними поколіннями тощо. Також, помітною є праця Алана Дж. Ауербаха у співавторстві з відомим економістом українського походження Юрієм Городніченко [8], де представлені результати тестування фінансових мультиплікаторів для економіки у стані рецесії.

Дослідженню проблем фіскальної політики присвячено низку праць українських дослідників, а саме В. Д. Базиловича [9], В. Д. Лагутіна [10], М. І. Карліна [11], А.І. Крисоватого [12], І.О. Лютого [13], О. В. Отрошка [14] та інших. Аналіз праць зазначених авторів свідчить про достатньо глибоке та комплексне опрацювання даної проблеми. Здебільшого фіскальна політика розглядається як інструмент або як механізм державного регулювання ринкової економіки, що створює, за визначенням В. М. Мельника [15, с.11] "ефект маніпулювання державним бюджетом, його доходами і видатками".

Постановка завдання. Дана робота присвячена визначенню ролі і місця фіскальної політики у розвитку економіки України та обґрунтуванню заходів щодо її ефективності на різних етапах розвитку протягом 1990-2015 років.

Виклад основного матеріалу. Питання сутності фіскальної політики держави є центральним у дослідженнях теорії державних фінансів, а тому постійно перебуває в полі зору представників різних наукових шкіл. Успіх зростання економіки України в значній мірі залежить від умілого поєднання стратегії і тактики використання інструментарію фіскальної політики на різних стадіях економічного циклу. Під економічним циклом (інші назви – цикл ділової активності, бізнес цикл) розумітимемо підйоми і спади в економіці, що супроводжуються зміною ділової активності [16, с.173]. В економічному циклі виділяють наступні стадії – криза, депресія, поживлення, підйом.

Дослідження теоретичних аспектів фіскальної політики розпочнемо із ознайомлення з основними сентенціями самого терміну "фіскальна політика", які домінують в сучасній економічній літературі. У цьому зв'язку зауважимо, що до теперішнього часу ведеться гостра дискусія, щодо змісту категорії "фіскальна політика", хоча, ще до початку 90-х років дане питання активно не дискутувалося серед радянських економістів, а зводилося до поняття "фінансова політика" [17, т.3, с.374]. Разом з тим, дослідження даної проблеми започатковано основоположником меркантилістичної доктрини Томасом Маном у праці "Збагачення Англії за допомогою міжнародної торгівлі" [18].

Сам термін "фіскальна політика" (англійською – fiscal policy) вперше вжито у праці "The General Theory of Employment, Interest, and Money" Дж. М. Кейнсом, для характеристики одного з об'єктивних факторів, що впливають на загальне споживання і використовується в якості інструменту більш справедливого розподілу суспільних доходів.

Для аналізу етимологічне походження цього терміну звернемось до Словника української мови. Так, прикметник "фіскальний" походить від латинського слова "fiscus", що означає – корзина, каса, казна корзина [19, Т.10, С.601], а за часів Римської імперії даний термін використовували для позначення державної казни [19, Т.10, С.601], яку формували за рахунок встановлення та збору податкових платежів. Першоджерелом слова "політика" є грецьке слово "politikos", що означає напрямок діяльності держави або політичної партії у тій чи іншій галузі у певний період [19, Т.8, С.80]. Тож узагальнено даний вислів можемо трактувати як діяльність держави з управління казною, або у сучасному розумінні – діяльність держави з управління доходами і видатками бюджету. Для введення в сентенцію "фіскальна політика" якісних ознак, розглянемо коротке узагальнення еволюції підходів, що типологізують характеристики самої суті такої діяльності (таблиця 1).

Таблиця 1. Еволюція підходів до визначення терміну "фіскальна політика"

Автор	Назва праці	Підходи і квінтесенція поняття
Меркантилізм		
Т. Ман	"Про багатство Англії в зовнішній торгівлі" (рукопис 1630 р., надруковано після смерті – 1664 р.)	Одним з перших дослідив суперечності від запровадження державного регулювання зовнішньо-торгівельних операцій, показав окремі прорахунки у наповненні державної скарбниці через запровадження ринкових бар'єрів у вигляді мита на експортно-імпорتنі товари [18, с.4-5] та обмеження вивезення капіталу [18, с.11-14].
Класична школа політичної економії		
У. Петті	"Трактат про податки і збори" (1662 р.)	Фіскальну політику розглядав як інструмент впливу на заможність країни. Вважав, що податки не впливають на кількість грошей, а тому і не збільшують багатство держави [20, с.15], податки на споживання повинні бути горизонтально справедливими, регулярними і відповідати принципу пропорційності [8, с.48]. Надмірне зловживання акцизами спричиняє надлишкове оподаткування бідного населення [20, с.55].
Д. Рікардо	"Принципи політичної економії та оподаткування" (1817 р.)	Фіскальну політику трактував через фіскальний тиск, у вигляді державних податків і зборів, що стримують процес отримання і акумулювання капіталу [21, с.189]. Пропонував прогресивну шкалу оподаткування доходів [21, с.226], відстоював перевагу в оподаткуванні предметів розкоші над товарами повсякденного вжитку [21, с.231].
Кейнсіанство		
Дж. Кейнс	"Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей" (1936 р.)	Аналізував фіскальну політику як інструмент державного регулювання. Вважав, що державний бюджет, має безумовний вплив на економічне зростання, стимулює споживання та збільшує зайнятість населення [1, с.65]. У свою чергу, здійснення державних витрат відбувається за рахунок коштів державного бюджету, основним джерелом формування і поповнення якого виступають податки. На думку Дж. Кейнса, податки є найважливішим важелем регулювання ринкової економіки
Теорія економіки пропозиції		
А. Лаффер	"Теорія стимулювання зростання виробництва за рахунок зниження податків" (1981 р.)	Фіскальну політику розглядав як інструмент в діяльності уряду, що впливає на економічну поведінку ринкових суб'єктів, їх доходи та стимули до праці [3, с.29].
Монетаристська школа економіки		
М. Фрідмен	"Монетарна та фіскальна основа для економічної стабільності" (1948 р.)	Доводив нерозривність взаємозв'язку між грошовою масою та "фіскальною політикою", а саме – приріст грошової маси в обігу, зумовлений фіскальною політикою, породжує економічну нестабільність. Вважав, що для забезпечення економічного зростання необхідно знижувати податки [22, с.262-263], завдяки чому зростає ділова активність, зайнятість
Дж. Стігліц	"Економіка державного сектору" (1988 р.)	Досліджував фіскальну політику через податковий тиск та оптимальну структуру системи оподаткування, яка має на меті підвищити добробут населення [6, с. 27-28]
Дж. Б'юкенен	"Фіскальна теорія і політична економія" (1960 р.)	Розглядає фіскальну політику як політику, що спрямована на забезпечення збалансованого бюджету шляхом маневрування державними витратами і податками [5, с.4].
Вітчизняні вчені		
В. Суторміна, В. Федосов, В. Андрущенко	"Держава – податки – бізнес" (1992)	Фіскальна політика пов'язується з податками, як інструментом втручання у відтворення сукупного суспільного продукту, регулювання економічних процесів [23, с.45]
С. Юрій, А. Крисоватий	"Фіскальна політика та податкове регулювання в країнах Європейського Союзу" (2001 р.)	Акцентують увагу на тому, що фінансова політика є мірою участі держави у забезпеченні ефективності економіки, регулювання доходів населення та зайнятості, умов для формування соціально вагомих потреб населення [24, с.88]
В. Базилевич, Л. Баластрик	"Фіскальна політика держави : Державний бюджет, державний борг" (2002 р.)	Під фіскальною політикою розуміють особливий вид діяльності держави щодо вилучення за допомогою податків та інших джерел, які носять допоміжний характер доходів економічних суб'єктів для забезпечення тих видів діяльності, які не мають власних джерел доходів, або мають недостатні для забезпечення належного рівня розвитку джерела фінансування [16, с.172].
О. Василик	"Бюджетний механізм в управлінні економікою" (1999 р.)	Фіскальну політику розглядав у широкому її розумінні, ототожнюючи з фінансовою політикою, і, вважав, що основними індикаторами її успішності є два показники – рівень дефіциту бюджету та стабільність національної валюти. Дефіцит бюджету, регулюється заходами фіскальної консолідації. Автор зазначає [25, с.23], що у будь-якому випадку виникає інфляція, хоча її природа буде різною, відповідно і фіскальний тиск здійснюватиметься через грошово-кредитні, а не бюджетно податкові інструменти.

Джерело: авторська розробка на основі опрацювання [1,3,5,6,8,16,18,20-25]

Таким чином, на підставі результатів вибіркового аналізу найбільш авторитетних праць представників різних наукових шкіл можемо зробити деякі узагальненні еволюційних підходів до визначення терміну "фіскальна політика":

1) найважливішим інструментом фіскальної політики є бюджетний дефіцит, як результат фінансової діяльності держави відповідно до можливостей її економічного та соціального розвитку;

2) фінансова діяльність держави щодо регулювання бюджетного дефіциту проявляється у втручаннях в економіку, з одного боку завдяки реалізації політики формування доходів бюджету, а з іншого, як механізм стимулювання діяльності економічних суб'єктів;

3) втручання держави в економіку позначається на макроекономічній рівновазі – сукупному попиті і пропозиції,

а також спрямоване на зниження негативного впливу економічних циклів на стабільність ділової активності;

4) економічні відносини, які виникають між економічними суб'єктами у ході реалізації фіскальної політики з приводу присвоєння і відчуження валової доданої вартості визначають ефективність фіскальної політики.

Отже, фіскальна політика – це складова фінансової діяльності держави, що представляє собою керовану систему і на різних стадіях розвитку економіки сприяє досягненню поставлених цілей – забезпечення сталого економічного зростання; зниження впливу циклічності економіки на добробут населення; стимулювання високо рівня зайнятості населення; забезпечення помірних темпів інфляції, вирівнювання економічного розвитку регіонів тощо. Загалом, фіскальна політика вирішує не стільки завдання поточного фінансового життєзабезпечення держави, як виступає важливим інструментом

збалансування макроекономічної ситуації та забезпечення економічного розвитку, що відповідає загальній стратегії соціально-економічного розвитку держави.

Залежно від інструментів, які використовує держава у своїй фінансовій діяльності для реагування на зміни в економіці, фінансову політику визначають, як дискреційну (держава визначає заходи адекватні для кожного випадку) або недискреційну (політику автоматичних стабілізаторів – держава послідовно дотримується напрацьованих норм і нормативів).

При дискреційній політиці (дискреція – від латинського *discretus* – *окремиий, віддалений, або абстрактний*, – суб'єктивне розв'язання проблем) держава свідомо вживає заходів щодо зміни державних видатків (*E*), податків (*T*), трансфертів приватному сектору (*F*), обслуговування державного боргу (*D*), спрямовані на зростання обсягів виробництва, забезпечення повної зайнятості, внутрішньої та зовнішньої стабільності, підтримки помірних темпів інфляції та стабільності національної валюти.

Формалізовано систему таких заходів можна подати у спрощеному вигляді, наступним рівнянням:

$$BD = E + F + D - T \quad (1),$$

де *BD* – дефіцит державного бюджету.

Якщо джерелами фінансування бюджетного дефіциту є монетарне (*MF*) і боргове фінансування (*DF*), то:

$$BD = MF + DF \quad (2).$$

Тоді справедлива рівність:

$$E + F + D - T = MF + DF \quad (3),$$

або

$$E + F + D = MF + DF + T \quad (4).$$

Рівність, що представлена формулою (3), відображає взаємозв'язок між монетарною та фінансовою полі-

тикою держави, а також дозволяє аналізувати зміну загальної фінансової політики держави на різних стадіях економічного циклу. Очевидно, що для економіки відкритого типу рівняння (4) необхідно скоригувати на величину чистого експорту (*NE*) (експорт мінус імпорт):

$$E + F + D + NE = T + MF + DF \quad (5).$$

Таким чином рівняння (5) має надзвичайно важливе значення для розуміння природи фінансової політики держави. Так, податки і монетарне фінансування відносяться до власних джерел фінансового забезпечення держави, тоді як боргове фінансування – зовнішні джерела акумулювання коштів для вирішення завдань соціально-економічного розвитку.

То ж, якщо імпорт товарів та послуг переважає експорт, і відсутнє боргове фінансування, тоді обсяг податків скорочується відбувається імпортозаміщення не тільки товарів, а й внутрішніх фінансових джерел, зростає безробіття, очевидно, що за таких умов відбувається проїдання валового національного доходу, держава стає біднішою. І навпаки, коли зростає експорт і при відсутності боргового фінансування, держава отримує додаткові доходи від експорту, то й обсяг податків зростає, держава стає багатшою і може збільшувати видатки на соціально-економічний розвиток.

Відповідно на різних стадіях економічного циклу застосовуються і різні підходи до державного регулювання економіки. Так, Дорнбуш Р. і Фішер С., опонуючи до кейнсіанських підходів фінансової політики [26, с.429-430], пропонують розрізнати дискреційну стимулюючу (експансійну) та стримуючу (рестриктивну) фінансову політику (Таблиця 2).

Таблиця 2. Інструменти реалізації фінансової політики

Вид політики	Дискреційна фінансова політика	Недискреційна фінансова політика
Стан економіки		
Спад, депресія	Стимулююча Збільшення видатків і трансфертів, зниження податків	Автоматичне збільшення соціальних трансфертів, зниження податків
	Наслідки: подолання циклічного спаду, зростання бюджетного дефіциту	
Підйом, поживлення	Стримуюча Скорочення видатків і трансфертів, зростання податків	Автоматичне скорочення соціальних трансфертів, оподаткування додаткових доходів за підвищеними ставками
	Наслідки: стримування підйому, створення бюджетного профіциту	

Джерело: авторська розробка на основі опрацювання [1, 6, 26]

Дискреційна стимулююча фінансова політика застосовується під час кризи, що супроводжується зростанням дефіциту державного бюджету (*BD*) через зростання державних видатків (*E*) і трансфертів (*F*), при одночасному скороченні податків (*T*), що стимулює зростання сукупного попиту. Реалізація такої політики має на меті зниження негативних наслідків від фази спаду та депресії в економіці.

При зростанні економіки, що супроводжується підвищенням інфляції, держава застосовує заходи дискреційної стримуючої фінансової політики – стримує ділову активність (скорочує держані видатки (*E*) і трансферти (*F*), підвищує податки (*T*)), у результаті таких заходів досягається профіцит державного бюджету і у короткостроковій перспективі вдається скоротити інфляцію попиту.

Заходи стимулюючої фінансової політики не спроможні повністю стабілізувати рівень ВВП, проте можуть викликати зворотну реакцію, – дестабілізувати економіку [26, с. 442], через невизначеність прогнозів щодо затягування кризи у часі. Так, досить часто адміністративно-організаційні заходи реалізуються не-

вчасно, вони або випереджають, або запізнюються у часі, створюючи часові лаги.

Традиційно часові лаги прийнято поділяти на внутрішні та зовнішні. Внутрішні часові лаги – фактичне відставанням політичних рішень про скорочення податків чи зміну бюджетних видатків від безпосередньої реалізації таких рішень.

Застосування дискреційної стимулюючої (експансивної) чи стримуючої (рестриктивної) фінансової політики визначається пріоритетами та завданнями відповідного етапу реалізації стратегії соціально-економічного розвитку держави, як-то боротьба з інфляцією попиту, забезпечення високого рівня зайнятості, антикризове регулювання тощо.

У сучасному світі, дискреційна стимулююча (експансивна) фінансова політика більш типова для країн з низьким рівнем економічного розвитку. Зазвичай в таких країнах вдаються до стимулювання імпортозаміщення у поєднанні зі стримуванням інфляції. Тоді як у розвинених країнах, навпаки, вдаються до стримування перевиробництва або надмірного інвестування в окре-

мих галузях економіки, застосовуючи заходи стримуючої (рестриктивної) фіскальної політики.

Що стосується недискреційної фіскальної політики, то така політика передбачає використання автоматичних стабілізаторів, які представляють собою інструменти впливу на зниження амплітуди циклічних коливань обсягу виробництва без використання заходів щодо зміни економічної політики уряду. Автоматичні стабілізатори можуть бути представлені – прогресивною шкалою оподаткування прибутку (доходів), допомогою по безробіттю, системою державних трансфертів тощо.

У період підйому, дія автоматичних стабілізаторів проявляється в оподаткуванні за підвищеними ставками додатково отриманого доходу і скороченні соціальних виплат, такі заходи позначаються на відставанні темпу росту наявного доходу від темпу росту валового національного доходу, таким чином дотягатиється стримування зростання споживчого попиту.

В кризові періоди, автоматичні стабілізатори дозволяють стимулювати споживчий попит. Так, через систему державних трансфертів забезпечується зростання

соціальної допомоги при одночасному зниженні податків, що дозволяє пом'якшити наслідки кризи та стримати падіння виробництва. Зокрема, скорочення інвестицій неодмінно позначиться на скороченні обсягів виробництва, а відповідно і доходів, проте застосування пониженої ставки оподаткування частково нівелюватиме загальний обсяг втрат.

Перевагою застосування автоматичних стабілізаторів є нульовий часовий лаг. Разом з тим, необхідно зауважити, що система автоматичних стабілізаторів може зменшити амплітуду циклічних коливань, утім вона не спроможна забезпечити реального зростання національного доходу і зайнятості. Для цього необхідно запроваджувати систему додаткових урядових заходів. Однак, деякі контрзаходи можна також вживати автоматично. Для цього може застосовуватися чергування зміни розміру податків і видатків на соціальний захист, для цього застосовують систему індикаторів. Так, якщо значення індикативного показника зростає чи падає, автоматично починають діяти спеціально передбачені зміни у механізмі податків та державних витрат.

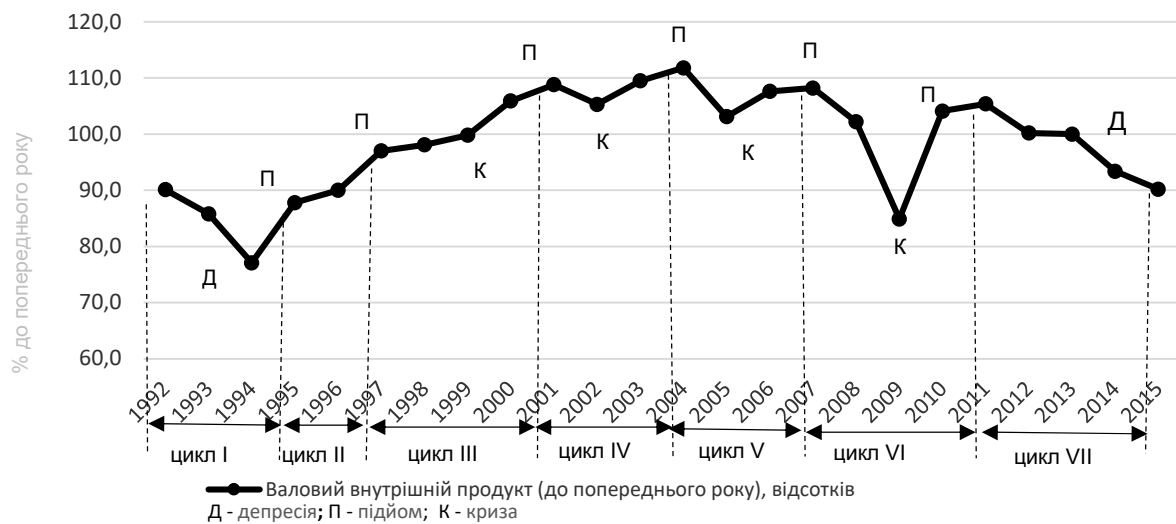

Рис.1. Економічні цикли України за період 1991-2015 роки

Джерело: Державна служба статистики України, <http://www.ukrstat.gov.ua>

Таблиця 3. Характеристика основних типів фіскальної політики України протягом 1991-2015 років

Тип фіскальної політики	Економічний цикл	Структура циклу	Характеристика основних індикативних показників	Характеристика фіскальної політики
1 тип	1991-1995 рр.	1991-1992 рр. початок кризи; 1993-1994 рр. поглиблення кризи, переростання в затяжну депресію 1995 поживлення	Даний економічний цикл найскладніший для порівняння, через відсутність порівнянних статистичних показників. Падіння ВВП у 1090 раз, гіперінфляція у 10256,0% на рік, зниження податків на 6,3%, зростання видатків бюджету на 6,5%, скорочення дефіциту бюджету відносно ВВП у 1,9 рази. У продовж 1992-1995 років відбулася зміна ролі бюджету у перерозподілі ВВП.	Слабо виражена дискреційна із застосуванням інструментів стимулювання у 1992-1993 роках, а потім, у 1994 році – інструментів стримування.
2 тип	1996-1997 рр.	1996-1997 рр. поживлення	Скорочення ВВП на 10%, значне зниження інфляції до 16% на рік, зростання видатків бюджету на 4%, збільшення дефіциту бюджету відносно ВВП на 2%	Застосування дискреційної стримуючої політики
3 тип	1998-2001 рр.	1998р. стагнація; 1999-2001 рр. підйом	Скорочення ВВП в 1,6 разів, зростання інфляції у 2,5 рази, податкові надходження до бюджету відносно ВВП залишаються 12%, скорочення видатків бюджету на 3%, скорочення дефіциту бюджету відносно ВВП, у 2000 році зафіксовано профіцит бюджету	Дискреційна стримуюча політика
4 тип	2002-2004 рр.	2002 р. – спад, 2003-2004 рр. поживлення	Зростання ВВП у 1,5 рази, зростання інфляції у 9 разів до 10%, податкові надходження до бюджету відносно ВВП залишаються стабільними, зростання видатків бюджету на 3%, збільшення дефіциту бюджету відносно ВВП у 6 разів	Слабо виражена дискреційна стимулююча політика

Закінчення табл. 3

Тип фіскальної політики	Економічний цикл	Структура циклу	Характеристика основних індикативних показників	Характеристика фіскальної політики
5 тип	2005-2007 рр.	2005 р. стагнація, незначний спад, 2006-2007 рр. відновлення	Зростання ВВП у 2 рази, рівень інфляції залишався стабільним, податкові надходження до бюджету відносно ВВП збільшуються на 20%, скорочення видатків бюджету на 7%, скорочення дефіциту бюджету відносно ВВП у 1,4 рази	Застосування стримуючої дискреційної політики
6 тип	2008-2011 рр.	у 2007-2008 рр. спад, початок депресії, 2009 р. – депресія, криза 2010 р. поживалення; 2011р. – спад	Скорочення ВВП на 10%, зростання інфляції у 2 рази, податкові надходження до бюджету відносно ВВП залишаються стабільними, видатки бюджету залишаються на однаковому рівні, збільшення дефіциту бюджету відносно ВВП у 4,5 рази	2008-2009 рр. поєднання дискреційної стимулюючої політики із застосуванням недискреційної, у 2010-2011 рр. застосування інструментів стримуючої фіскальної політики
7 тип	2012-2015 рр.	2012-2013 рр. Спад з переростанням у затяжну депресію. 2014-2015 рр. затяжна депресія	Скорочення ВВП у 2 рази, стрімке зростання інфляції, податкові надходження до бюджету відносно ВВП залишаються стабільними на рівні 22 %, зростання видатків бюджету на 2%, дефіцит бюджету відносно ВВП збільшився в 1,3 рази і залишається стабільним	Слабо виражена дискреційна політики із застосуванням у 2015 р. інструментів стимулюючої політики

Джерело: авторська розробка

До основних індикативних показників, що характеризують фіскальну політику на різних стадіях економічного циклу відносять:

Проциклічні – показники, які зростають на стадіях поживалення та підйому й знижуються на стадіях кризи та депресії. До них відносять: валовий національний дохід, реальний ВВП, рівень зайнятості, податки на виробництво та імпорт.

Контрциклічні – показники, які зростають на стадіях кризи та депресії й знижуються на стадіях поживалення та підйому. Це – обсяг міжбюджетних трансфертів, величина соціальних трансфертів, дефіцит державного бюджету, чистий експорт, зміна запасів матеріальних оборотних коштів, рівень безробіття.

Ациклічні – показники, що не залежать від циклічності економіки і не пов'язані з фазами циклу: обсяги імпорту та експорту, фактичний обсяг державних запозичень.

Протягом 1991-2015 років в економіці України відбулася поетапна еволюція фіскальної політики, зумовлена проходженням різних стадій економічного циклу (Рис.1).

Для згладжування наслідків циклічних коливань на різних стадіях економічного циклу застосовувались відповідні індикативні показники: рівень ВВП, рівень індексу споживчих цін, рівень індексу виробництва базових галузей, рівень зайнятості, рівень безробіття, рівень індексу реальної заробітної плати, рівень боргованості із виплати заробітної плати, рівень податкових надходжень до бюджету (для зведеного та державного бюджетів), рівень державних видатків (для зведеного та державного бюджетів), рівень державних трансфертів (для зведеного та державного бюджетів), рівень дефіциту та профіциту державного бюджету, рівень показників платіжного балансу.

Для ідентифікації стадії економічного циклу використовують темп приросту ВВП, у відсотках до попереднього періоду. Якщо економіка знаходиться на стадії кризи та депресії економіки значення темпу приросту ВВП – від'ємне, а на стадіях поживалення та підйому – позитивне.

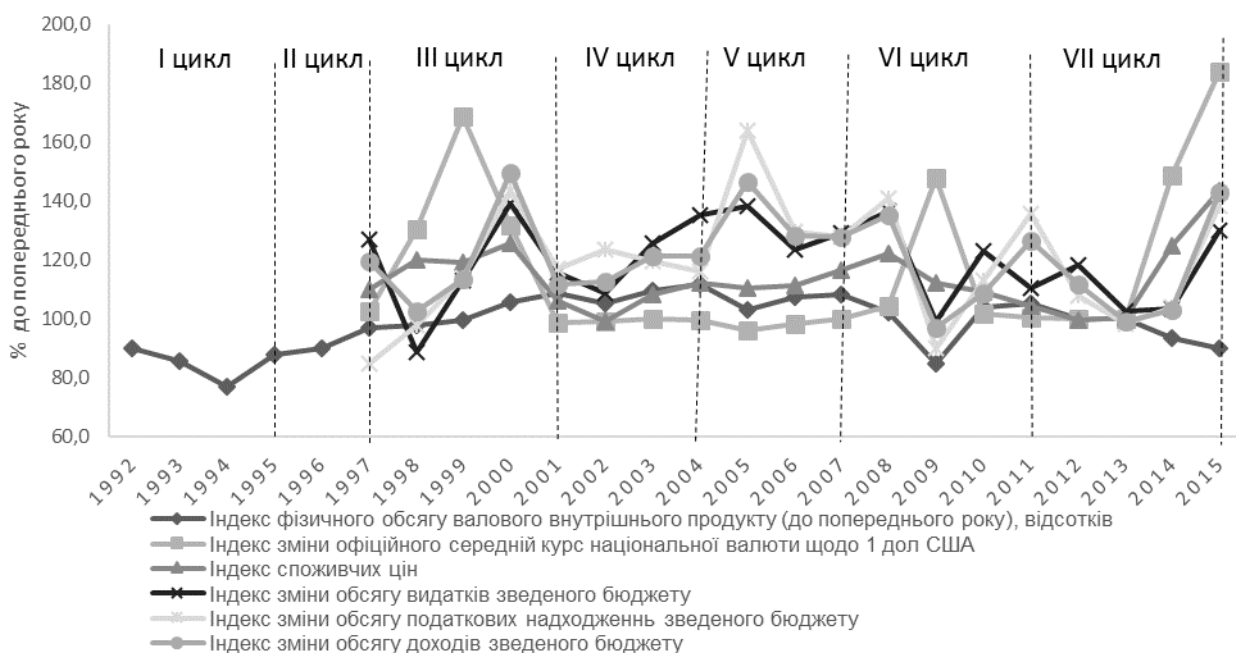

Рис.2. Динаміка основних інструментів фіскальної політики України за період 1991-2015 роки

Джерело: Державна служба статистики України, <http://www.ukrstat.gov.ua>

Для ідентифікації стадії економічного циклу використовують темп приросту ВВП, у відсотках до попереднього періоду. Якщо економіка знаходиться на стадіях кризи та депресії економіки значення темпу приросту ВВП – від'ємне, а на стадіях поживлення та підйому – позитивне. На основі даних рис.1. можна виділити 7 економічних циклів ділової активності України, кожному з яких відповідає своєрідний тип фінансової політики, з властивими їй заходами та інструментами. Результати проведеного нами дослідження представлені у таблиці 2. Аналіз ефективності реалізованої фінансової політики на різних етапах економічного циклу в Україні дає можливість зробити висновки про відсутність єдиного підходу до вирішення системних проблем. Це стосується відсутності єдиного та послідовного бачення механізму фінансової експансії, у різних політичних сил, при прийнятті важливих рішень щодо застосування фінансових інструментів. Так, динаміка основних інструментів реалізації фінансової політики в Україні представлена на рис.2, доводить, що їхня розбалансованість змушувала фінансистів вдаватися не до чистих кейнсіанських чи неокласичних підходів, а до симбіозу модифікації посткейнсіанських та монетаристських заходів. Разом з тим відзначимо, що лише короткий проміжок часу з 2001 по 2004 рік проводилися заходи по стимулюванню споживчого попиту, проте такі заходи стали можливими не завдяки протекціоністській політиці виконавчої та законодавчої влади, а завдяки сприятливій кон'юктурі міжнародних ринків щодо експортованої продукції з України: чорного та кольорового металу, продукції машинобудування, продовольчого зерна, молочної продукції.

Варто відзначити, що Україна наслідуючи кращим традиціям радянської економічної школи по боротьбі з безробіттям, протягом 1997-2001рр зуміла досить швидко приборкати безробіття та стимулювати попит в регіонах завдяки – розширенню масштабів адміністративно-бюрократичного апарату, збереження відносно низького рівня заробітної плати та помірних ціни на ринках монопольних товарів та послуг (хліб, молоко, комунальні послуги тощо).

Саме ці інструменти, на ряду із монетарними заходами (обмеження щодо дострокового закриття рахунків у банку, спрощення процедури ре-капіталізації банків за рахунок державних коштів, заборону односторонньої зміни умов договорів по вкладах та кредитах банків та докапіталізації державних банків і т.д.) дозволили втримати ситуацію і після кризи 2008 року. Разом з тим, у кризових ситуаціях, таких заходів було не достатньо, задля підтримання фінансової стабільності, застосовувалися контрпродуктивні методи щодо перекаладання збитків від зовнішньо-економічної діяльності монополістів на середній і малий бізнес, а також населення шляхом підвищення податків (див. рис.2) та стимулювання попиту на іноземну валюту. Серед заходів що пропонувалися у період 2009-2014 років були лише ті, що орієнтувалися на перерозподіл внутрішніх ресурсів через бюджет. Зокрема розвиток великих інфраструктурних проектів, що забезпечували поточне маніпулювання видатками та податками державного бюджету на користь монополістів у енергетиці, металургії, транспорті та за окремими видами продукції сільського господарства. Разом з тим, жодних протекціоністських заходів щодо стимулювання експорту та витоків національного багатства за кордон не було реалізовано. Поглиблення економічного спаду в економіці у 2014-2016 роках посилюється анексією Криму та військовим конфліктом на Сході України, що призвело до зростання видатків на оборону та забезпечення потреб армії.

Висновки.

Поглиблення спаду в економіці України у 2016 році вимагає активізації заходів фінансової політики спрямованих на стримування негативних економічних процесів та забезпечення фінансової і довгострокової перспективи. Вирішення поставленої проблеми потребує значних зусиль не тільки при формуванні заходів з реформування податково-бюджетної системи, а й у пропагуванні їх цілей та завдань. Вибір інструментів фінансової політики визначає методи впливу на економічні процеси, що відбуваються внаслідок циклічного розвитку економіки. Сучасні тенденції формування та реалізації фінансової політики нерозривно пов'язані з необхідністю визначення впливу фінансових факторів на подолання наслідків циклічних коливань.

Методологічний підхід, покладений в основу цього дослідження, відображає взаємозв'язок фінансової політики з певними етапами розвитку економіки України, що дозволило виділити 7 типів модифікації фінансової політики, відповідних економічним циклам, які пройшла економіка України за період 1992-2015 років. Ефективність фінансової політики пропонуємо визначати через дієвість застосованих фінансових інструментів на кожному етапі економічного циклу.

Найбільш дієвим методом фінансової політики є метод прямого впливу через видатки державного бюджету. Протягом 1992-2015 році через зведений бюджет України перерозподілялось 33-38 % від ВВП, з них близько половини складали трансферти – соціальні та міжбюджетні. Одночасно, значний вплив на стабільність фінансової системи несуть видатки на обслуговування державного боргу, громадський порядок, безпеку та судову владу. Саме ці видатки замінили видатки на соціальні та соціально-культурні заходи, що переважали в бюджетах 1992-1997 років, а за умов зростання корупції та непрозорої суддівської влади сприяли посиленню нерівномірності розподілу доходів у суспільстві. Даний висновок зроблено на рівні гіпотези, що потребує додаткового дослідження. Разом з тим, при об'єктивно необхідному зростанні видатків на оборону, спостерігається скорочення видатків на охорону здоров'я, освіту, науку, культуру, спорт, при цьому соціальний негатив посилюється наслідками хаотичного реформування цих галузей та позначається на зниженні ефективності фінансової політики. У цьому зв'язку, підвищити ефективність фінансових заходів можливо шляхом впорядкування системи соціального захисту населення, визначення рівня соціальних гарантій для різних прошарків населення, визначення питання про їх прив'язку до заробітної плати та прожиткового мінімуму.

Дискусія. Непрямим методом реалізації фінансової політики є податки, які впливають на фінансові можливості господарських суб'єктів та споживчий попит. Тому, реформування податкової системи повинно відбуватися з урахуванням оптимізації фінансової та економічної функції податків, що реалізується з одного боку завдяки збільшенню надходжень до бюджету, а з іншого – створення сприятливих умов для розвитку підприємницької діяльності господарських суб'єктів.

Список використаних джерел

1. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest, and Money / John Maynard Keynes. – London: Palgrave Macmillan, 1936. – 470 p. Переклад російською: Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег [Текст] / Дж.М. Кейнс. – М. : Гос. изд-во иностр. лит., 1948. – 399 с.
2. Самуэльсон П. Экономика [Текст] / П. Самуэльсон. – Москва : РИНОМ; Лаборатория базовых знаний, 1997. – 586 с.
3. Laffer A. B. Supply-Side Economics [Електронний ресурс] / Arthur B. Laffer. // Financial Analysts Journal. – 1981. – №37 (5). – С. 29–43. – Режим доступу до ресурсу : www.jstor.org/stable/4478485. DOI: <http://dx.doi.org/10.2469/faj.v37.n5.29>

4. Фридмен М. Монетарная история Соединенных Штатов 1867-1960 [Текст] / М. Фридмен. – Москва, 2007. – 880 с.
5. Buchanan J. Fiscal Theory and Political Economy [Електронний ресурс] / J.M. Buchanan // University of North Carolina Press. – 1960. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.amazon.es/Fiscal-Theory-Political-Economy-Buchanan/dp/0807807958>
6. Stiglitz J. Economics of the public sector. Third edition [Електронний ресурс] / J. Stiglitz // W. W. Norton & Company. – 1999. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.twirpx.com/file/1892961/>
7. Auerbach A. Dynamic fiscal policy / A. J. Auerbach, L. J. Kotlikoff. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 224 p.
8. Auerbach A. Measuring the output responses to fiscal policy / A. J. Auerbach, Y. Gorodnichenko. // American Economic Journal: Economic Policy. – 2012. – №4. – pp. 1–27. DOI: 10.1257/pol.4.2.1.
9. Базилевич В. Д. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / В. Д. Базилевич. – Київ: Знання, 2014. – 710 с. – (9).
10. Лагутін В. Д. Монетарна і фискальна політика у стратегії економічного зростання / В. Д. Лагутін. // Фінанси України. – 2002. – №8. – С. 11–18.
11. Карлін, М. І. Фискальна політика і соціальні виплати в сучасній Україні [Текст] / М.І.Карлін // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 1. – С. 70-76.
12. Крисоватий А. І. Фискальні засади соціально-орієнтованої економіки ринкового типу / Андрій Ігоревич Крисоватий. // Фінанси України. – 2000. – №12. – С. 46–51.
13. Лютий І. О. Теоретико-методологічні засади бюджетної політики держави / І.О. Лютий // Фінанси України. – 2009. – № 12. – С. 13-20.
14. Отрошко О. В. Фискальна політика як засіб стабілізації економіки / О. В. Отрошко // Фінанси України. – 2005. – № 6. – С. 69-75.
15. Мельник В. М. Фискальна політика держави в умовах фінансової кризи / В.М. Мельник. // Фінанси України. – 2008. – №11. – С. 11–17.
16. Базилевич В. Д. Фискальна політика держави: Державний бюджет, державний борг / В.Д. Базилевич // Макроекономіка : Навч. посібник / В. Д. Базилевич, Л. О. Баластрик. – Київ: Атіка, 2002. – С.170-197.
17. Гарбузов В. Финансово-кредитный словарь : в 3-х т. / В. Ф. Гарбузов. – Москва: Финансы и статистика, 1984. – 511 с. – (Т. 3).
18. Mun T. England's Treasure by Forraign Trade, Or, The Ballance of Our Forraign Trade [Електронний ресурс] / Thomas Mun // McMaster

- University, Department of Economics, 1664. – Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=FNIAAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
19. Білодід І. К. Словник української мови: в 11 тт / І. К. Білодід. – Київ: Наукова думка, 1970. – 601 с. – (Т. 10).
20. Petty W. A Treatise of Taxes & Contributions [Електронний ресурс] / William Petty // London, for N. Brooke, 1662. – Режим доступу до ресурсу: http://www.hargaden.com/enda/wp-content/petty_taxescontributions.pdf.
21. Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation (1 ed.) [Електронний ресурс] / David Ricardo. // London: John Murray, 1817. – Режим доступу до ресурсу :
22. Friedman M. A Monetary and Fiscal Framework for Economic Stability [Електронний ресурс] / Milton Friedman. // The American Economic Review. – 1948. – №38 (3). –245–264 pp. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/1810624>
23. Суторміна В. М., Федосов В. М., Андрущенко В. Л. Держава — податки — бізнес (із світового досвіду фискального регулювання ринкової економіки). — К.: Либідь, 1992. — 328 с.
24. Юрій С. І. Фискальна політика та податкове регулювання в країнах Європейського Союзу / С. І. Юрій, А. І. Крисоватий // Вісник Тернопільської академії народного господарства. – Тернопіль : Економічна думка, 2001. – № 18, ч. 2. – С. 88-95.
25. Василик О. Д. Бюджетний механізм в управлінні економікою / О. Василик // Фінанси України. – 1999. – № 9. – С. 22–23.
26. Дорнбуш Р. Макроекономіка. пер. с англ. / Р. Дорнбуш, С. Фишер. – Москва: Изд-во МГУ, ИНФРА-М., 1997. – 784 с.
27. Петленко Ю.В. Квазіфискальні операції та ефективність фискальної консолідації в Україні / Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України: зб. матер. наук.-практ. конференції, 29-30 жовтня 2015 р./ Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2015. –С.176-179.

Надійшла до редколегії 06.12.16
Date of editorial approval 15.01.17

Author's declaration on the sources of funding of research presented in the scientific article or of the preparation of the scientific article: budget of university's scientific project

Ю. Петленко, канд. экон. наук, доц.,
Е. Милованова, экономист

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФИСКАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

В статье исследовано происхождение и сущность фискальной политики государства, рассмотрены её виды и механизм реализации на разных стадиях экономического цикла. Охарактеризованы основные типы фискальной политики Украины в течение 1991-2015 годов на различных фазах экономического цикла.

Ключевые слова: фискальная политика, налоги, расходы бюджета, трансферты, экономический цикл.

Y. Petlenko, PhD in Economics, Associate Professor,
K. Mylovanova, economist
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF GOVERNMENT FISCAL POLICY

The question of an essence and types of the government fiscal policy on different stages of economic cycle are investigated in this article. The main types of fiscal policy in Ukraine during 1991-2015 years on the different phases of the economic cycle are described in the given research.

Key words: fiscal policy, taxes, budget expenditures, transfers, economic cycle.

References (in Latin): Translation / Transliteration/ Transcription

1. Keynes, J. (1936). The General Theory of Employment, Interest, and Money. 1st ed. London: Palgrave Macmillan, p.470.
2. Samuelson, P. (1997). Economy. 1st ed. Moscow: RINOM, p.586.
3. Laffer, A. (1981). Supply-Side Economics. *Financial Analysts Journal*, [online] №37 (5), pp.29–43. Available at: <http://www.jstor.org/stable/4478485>. DOI: <http://dx.doi.org/10.2469/faj.v37.n5.29>
4. Friedman, M. (2007). Monetary History of the United States 1867-1960. 1st ed. Moscow: Vakler, p.880.
5. Buchanan, J. (1960). *Fiscal Theory and Political Economy*. 1st ed. North Carolina: University of North Carolina Press. [online] Available at: <https://www.amazon.es/Fiscal-Theory-Political-Economy-Buchanan/dp/0807807958>
6. Stiglitz, J. (1999). *Economics of the public sector*. 3rd ed. New York: W. W. Norton & Company. Available at: <http://www.twirpx.com/file/1892961/>
7. Auerbach, A. and Kotlikoff, L. (1987). *Dynamic fiscal policy*. 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press, p.224.
8. Auerbach, A. (2012). Economic Policy. *American Economic Journal*, 4, pp.1–27. DOI: 10.1257/pol.4.2.1.
9. Bazilevich, V. (2014). Economic theory and Political. 9th ed. Kyiv: Znannya, p.710.
10. Lagutin, V. (2002). Monetary and fiscal policy in the strategy of economic growth. *Finance of Ukraine*, 8, pp.11-18.
11. Karlin, M. (2012). Fiscal policy and social transfers in modern Ukraine. *Demography and social economy*, 1, pp.70-76.
12. Krisovaty, A. (2000). Fiscal principles of the socially oriented market economy. *Finance of Ukraine*, 12, pp.46-51.
13. Lyutyi, I. (2009). Theoretical and methodological principles of the fiscal policy. *Finance of Ukraine*, 12, pp.13-20.
14. Otroshko, O. (2005). Fiscal policy as a way of stabilizing the economy. *Finance of Ukraine*, 6, pp.69-75.
15. Melnik, V. (2008). The state fiscal policy in crisis. *Finance of Ukraine*, 11, pp.11-17.
16. Bazilevich, V. (2002). Fiscal policy: state budget, public debt. 1st ed. Kyiv: Atika.
17. Garbuzov, V. (1988). №3: P-Я. In: *Financial and credit dictionary*, 1st ed. Moscow: Finansi i statistika, p.511.
18. Mun, T. (1664). *England's Treasure by Forraign Trade, Or, The Ballance of Our Forraign Trade*. [online] Available at: https://books.google.com.ua/books?id=FNIAAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
19. Bilodid, I. (1970). In: *Ukrainian dictionary*, 1st ed. Kyiv: Naukova dumka, p.601.
20. Petty, W. (1662). *A Treatise of Taxes & Contribution*. 1st ed. London: for N. Brooke, p.55. [online] Available at: http://www.hargaden.com/enda/wp-content/petty_taxescontributions.pdf.
21. Ricardo, D. (1817). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. [online] Available at: <http://www.econlib.org/library/Ricardo/rpCover.html>
22. Friedman, M. (1948). A Monetary and Fiscal Framework for Economic Stability. *The American Economic Review*, [online] (38 (3), pp.245–264. Available at: <http://www.jstor.org/stable/1810624>.
23. Sutormina, V., Fedosov, V. and Andruschenko, V. (1992). The state – taxes – business. 1st ed. Kyiv: Libid, p.328.
24. Yuriy, S. (2001). Fiscal policy and tax regulations in the European Union. *Ekonomiczna dumka*, 18, pp.88-95.

25. Vasilik, O. (1999). The budget mechanism of economic management. Finance of Ukraine, 9, pp.22-23.
26. Dornbush, R. (1997). Macroeconomics. 1st ed. Moscow: INFRA-M, p.784.
27. Petlenko, Y. (2015). Quasi-fiscal operations and the effectiveness of fiscal consolidation in Ukraine. In: Global trends and prospects of the financial system of Ukraine. Kyiv, pp.176-179.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2017; 1(190): 35-41

УДК 338.242

JEL Classification: O 170

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2017/190-1/5>

А. Ходжаян, д-р екон. наук, проф.

Київський національний торговельно-економічний університет, Київ,

Б. Ганжа, асп.

Державний науково-дослідний інститут інформатизації та моделювання економіки, Київ

ТЕНДЕНЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ НЕФОРМАЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Визначено тенденції функціонування неформального сектору економіки на основі запропонованого методичного підходу шляхом поєднання методу неформальної зайнятості (за матеріалами Державної служби статистики України) та методу доходів, отриманих у неформальному секторі економіки (за авторськими розрахунками з використанням експертного оцінювання). Проаналізовано динаміку неформального сектору економіки за ознаками місця проживання, вікових характеристик та рівня освіти населення; кількісні та якісні аспекти зайнятості населення у неформальному секторі економіки. Обґрунтовано необхідність створення передумов для запобігання процесам росту неформального сектору економіки.

Ключові слова: неформальний сектор економіки (НСЕ); формальний сектор економіки (ФСЕ); вибіркове обстеження; неформальна зайнятість; доходи населення.

Постановка проблеми. Актуальність виявлення тенденцій функціонування неформального сектору економіки (надалі НСЕ) зумовлена необхідністю вирішення сукупності заходів у контексті зниження рівня тінізації економіки. Попри відсутність вимог щодо офіційної реєстрації діяльності і доходів у неформальному секторі економіки неформальна зайнятість супроводжується негативними наслідками як для держави, так і для працівника. Для подолання негативних наслідків зайнятого населення у НСЕ, значного зниження рівня неформальної зайнятості необхідно розробити та обґрунтувати заходи з легітимізації працюючих у НСЕ та доходів, отриманих від неформальної виробничої діяльності.

Наукове забезпечення цього процесу полягає у формуванні науково-методичного інструментарію виявлення чинників і масштабів неформального сектору та незареєстрованих доходів за допомогою синтезу різних підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наслідків існування НСЕ, його впливу на стан національної економіки пред'явлені працями В. Бородюка [1], З. Варналія [2], І. Мазур [3], О. Панкратової [4], Т. Приходько [1], Ю. Харазішвілі [5, 6], А. Ходжаян [7], Ф. Шнайдера [8] та інших. Теоретико-практичні аспекти відносин у НСЕ висвітлюються у роботах Я. Кашуби [9], Е. Лібанової [10] та інших вчених.

Мета дослідження полягає у розробці методичного підходу до визначення масштабів та, на цій основі, аналізу тенденцій функціонування неформального сектору економіки.

Методологія дослідження: метод анкетного опитування за авторською методикою визначення масштабів та структури неформального сектору економіки за сукупністю ознак: місцем проживання, статеві-віковим складом та рівнем освіти зайнятого у ньому населення; компаративний аналіз отриманих даних на основі соціологічного опитування та інформації за матеріалами методу неформальної зайнятості Державної служби статистики України; методи логічного узагальнення – для забезпечення послідовності проведення наукового дослідження; економіко-статистичний, порівняння, табличний – для дослідження та наочного відображення тенденцій у НСЕ; системно-структурний – для систематизації результатів опитування щодо неформальної діяльності. **Джерела даних і емпірична база дослідження:** анкетне опиту-

вання респондентів щодо фактів отримання доходу у неформальному секторі економіки; матеріали Державної служби статистики України. **Структура діапазону даних:** залучення 450 осіб, які представляли різні верстви населення за такими ознаками: вік, стать, місце проживання, освіта. **Опис методів збору даних:** опитування на основі змісту анкети проведено в трьох регіонах, а саме: м. Чернігів та Чернігівська область, м. Львів та Львівська область, м. Вінниця та Вінницька область. Статистичну обробку отриманих результатів проведено з використанням загальноприйнятих методів.

Основні результати дослідження.

Тінюву економіку слід розглядати як економічну діяльність, що не обліковується офіційною статистикою, частково не потрапляє до валового внутрішнього продукту і не оподатковується державою.

Неформальний сектор економіки – це частина сектору домашніх господарств, некорпоративних підприємств, тобто підприємств, які належать окремим особам або домашнім господарствам, що здійснюють виробництво товарів і послуг як для власного споживання, так і для продажу на ринку. Прикладом такої діяльності можуть бути: дрібні послуги викладачів (репетиторство); неофіційна зайнятість у торгівлі, у будівництві та у сільському господарстві [7].

Із сукупності економічних відносин особливий інтерес викликають неформальні економічні відносини, що виникають між домогосподарствами і державою, характерними рисами яких є відсутність вимог щодо офіційної реєстрації суб'єктів господарювання та (чи) працюючих на них, дрібний розмір підприємств, використання особистої праці власника чи його родини тощо. Класифікацію складових НСЕ доцільно провадити за такими критеріями: за розмірами підприємств та кількістю працюючих на них; за наявністю реєстрації; за потенційною можливістью перетворення неформальних відносин у формальні; за взаємообумовленістю відносин із іншими секторами економіки. Відповідно до розміру підприємств та кількістю працюючих на них до НСЕ віднесено: дрібні підприємства за чисельністю зайнятих (розмір може визначатися за чисельністю постійних найманих працівників, або за загальною чисельністю найманих працівників, або за загальною чисельністю працівників, включаючи самого підприємця, партнерів по бізнесу та